

Rukopisi rječnika i leksikografska tradicija u Bosni od 16. do 19. stoljeća

Dictionary Manuscripts and Lexicographic Tradition in Bosnia From the 16th to the 19th Century

Dželila Babović

Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, Bosna i Hercegovina / University of Sarajevo – Oriental Institute, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
dzelifa.babovic@ois.unsa.ba

Informacije o članku / Article Info

Primljen / Received 15. 9. 2022.

Prihvaćen / Accepted 27. 10. 2022.

Dostupan online / Available online: 10. 12. 2022.

Ključne reči / Keywords

Bosna i Hercegovina, 16–19. stoljeće, rukopisi, leksikografija, rječnici, orijentalni jezici, bosanski jezik

Bosnia and Herzegovina, 16–19th century, manuscripts, lexicography, dictionaries, oriental languages, Bosnian language

Sažetak / Abstract

Rječnici na arapskom, turskom, perzijskom i bosanskom jeziku koji su nastajali i koristili se na prostoru Bosne u razdoblju od 16. do 19. stoljeća nezaobilazan su segment bosanskohercegovačke leksikografske tradicije. Na temelju istraživanja i analize forme, jezika, metodologije, pitanja autorstva i recepcije rječnika pohranjenih u institucionalnim zbirnama rukopisa Bosne i Hercegovine, moguće je govoriti o dominantnim leksikografskim pravcima i praksi u vrijeme osmanske vladavine na ovim prostorima te utvrditi kako i koliko su ova rukopisna djela i njihovi autori doprinijeli razvoju i kontinuitetu leksikografske tradicije.

Istraživačka baza za ovaj rad bile su rukopisne zbirke pohranjene u javnim kulturnim i naučnim institucijama Bosne i Hercegovine: Gazi Husrev-begova biblioteka, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Historijski arhiv Sarajevo, Kantonalni arhiv Travnik, Arhiv Tuzlanskog kantona, JU Opća biblioteka Tešanj, Muzej Hercegovine Mostar i Arhiv Hercegovine Mostar.

Dictionaries in Arabic, Turkish, Persian, and Bosnian that were created and used in Bosnia from the 16th to the 19th century are an indispensable segment of the Bosnian lexicographic tradition. Based on the research and analysis of the form, language, methodology, questions of authorship, and reception of the dictionaries stored in the institutional manuscript collections of Bosnia and Herzegovina, it is possible to talk about the dominant lexicographic trends and practices during the Ottoman rule in these areas and to determine the contribution of these manuscripts works and their authors to the development and continuity of the lexicographical tradition.

The research base for this work was manuscript collections stored in public cultural and scientific institutions of Bosnia and Herzegovina: Gazi Husrev-bey Library, National and University Library of Bosnia and Herzegovina, Bosniak Institute – Adil Zulfikarpašić Foundation, Oriental Institute of the University of Sarajevo, Sarajevo Historical Archives, The Cantonal Archives Travnik, The Cantonal Archives Tuzla, The General Library of Tešanj, Herzegovina Museum Mostar and Herzegovina Archives Mostar.

1 Uvod

U uspostavljanju povijesti bosanskohercegovačke leksikografije neizostavni su istraživanje i proučavanje leksikografskih aktivnosti i dostignuća iz razdoblja osmanske vladavine na ovim prostorima. Pored toga što se prvi leksikografi i leksikografska djela u Bosni vežu upravo za osmansko razdoblje, leksikografija na ovim prostorima nekoliko se stoljeća razvijala u okviru i pod utjecajem orijentalno-islamske leksikografske tradicije.

Brojni rukopisni primjerci rječnika arapskog, turskog i perzijskog jezika koji su nastajali od 16. do 19. stoljeća, a danas su pohranjeni u rukopisnim

1 Introduction

The research and study of lexicographic activities and achievements created and applied during Ottoman rule in establishing the history of Bosnian lexicography are indispensable. In addition to the fact that the first lexicographers and lexicographic works in Bosnia are related to the Ottoman period, lexicography in these areas developed for several centuries within the framework and under the influence of the Oriental-Islamic lexicographic tradition.

Numerous manuscript copies of Arabic, Turkish and Persian dictionaries that were created from the 16th to the 19th centuries are stored in the manuscript col-

zбирkama Bosne i Hercegovine, svjedoče o širokoj zastupljenosti rječničke literature iz različitih oblasti, od književnosti, medicine, matematike, religije do zanatstva, trgovine, astrologije itd. Imajući na umu brojnost rječnika i raznovrsnost rječničke građe te različita mjesta, okolnosti i vrijeme nastanka ili prijepisa rukopisa, kao i društvene profile prepisivača, vlasnika i vakifa, s pravom se može zaključiti da su se rječnici u Bosni u osmanskim razdoblju intenzivno koristili u različitim sredinama i društvenim slojevima, od obrazovnog sistema do svakodnevnih praktičnih potreba.

U bibliotekama, arhivima, institutima i muzejima u Bosni i Hercegovini pohranjena su i do sada katalogizirana 15.482 rukopisna kodeksa,¹ od čega su 682 rukopisa rječnika koji su obrađeni, katalogizirani i naslovljeni kao samostalno djelo.² Institucije koje posjeduju stručno obrađene i formirane rukopisne zbirke su Gazi Husrevbegova biblioteka, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Historijski arhiv Sarajevo, Kantonalni arhiv Travnik, Arhiv Tuzlanskog kantona, JU Opća biblioteka Tešanj, Muzej Hercegovine Mostar i Arhiv Hercegovine Mostar. Najveći broj rukopisnih djela, pa tako i rječnika, pohranjen je u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, s tim što i zbirke koje bilježe manji broj rječnika u svojim kolekcijama posjeduju vrijedne rukopisne primjerke u smislu starosti, rarietnosti ili popularnosti djela, tako da je svaka od navedenih institucionalnih zbirki podjednako važan čuvar leksičkoga blaga. Zahvaljujući projektima stručne obrade, evidentiranja, digitaliziranja i katalogiziranja rukopisa, rječnička građa danas je dostupna istraživačima kao relevantan izvor za različita istraživanja i naučno utemeljeno proučavanje leksikografije te njeno situiranje u povijest leksikografije u Bosni i Hercegovini.

O bosanskohercegovačkoj leksikografskoj praksi u osmanskim povijesnim razdobljima, s posebnim osvrtom na rječničku literaturu, pisali su Derviš Korkut, koji je detaljno predstavio jedan tursko-srpskohrvatski rječnik nepoznatog autora za kojeg pretpostavlja da je porijeklom iz Bosne; Adnan Kadrić u nekoliko svojih radova pisao je o leksi-

lections of Bosnia and Herzegovina. They testify to the wide representation of dictionaries from various fields, from literature, medicine, mathematics, religion to crafts, trade, astrology, etc. In this regard, the number of dictionaries and the variety of dictionary materials, as well as the different places, circumstances and times of creation or transcription of manuscripts, as well as the social profiles of copyists, owners and waqifs, can rightly be concluded that dictionaries in Bosnia during the Ottoman period were intensively used in different environments, from the educational system to everyday practical needs.

In libraries, archives, institutes and museums in Bosnia and Herzegovina, 15482 manuscript codices¹ have been stored and catalogued so far, of which 682 are dictionary manuscripts that have been processed, catalogued and titled as a separate work.² Institutions that have expertly processed and formed manuscript collections are Gazi Husrev-bey Library, National and University Library of Bosnia and Herzegovina, Bosniak Institute – Adil Zulfikarpašić Foundation, Oriental Institute of University of Sarajevo, Historical Archives Sarajevo, The Cantonal Archives Travnik, The Cantonal Archives Tuzla, The General Library of Tešanj, Herzegovina Museum Mostar and Herzegovina Archives Mostar. The largest number of manuscript works, including dictionaries, are stored in Gazi Husrev-bey's library in Sarajevo. The fact is that even the collections that record a smaller number of dictionaries in their collections possess valuable manuscript copies in terms of age, rarity, or popularity of the works. So, each of the mentioned institutional collections is an equally important custodian of lexical treasures. As a result of the professional processing, recording, digitization and cataloguing of manuscripts, dictionary material is available to researchers as a relevant source for various types of research and scientifically based study of lexicography and its placement in the history of lexicography in Bosnia and Herzegovina.

The Bosnian lexicographic practice in the Ottoman historical period, with special reference to the dictionaries, was dealt with by Derviš Korkut who presented a Turkish-Serbo-Croatian dictionary by an anonymous author, whom he assumes to be of Bosnian origin; Adnan Kadrić wrote about the

¹ Treba imati na umu da jedan kodeks vrlo često sadrži nekoliko djela, tako da je broj rukopisnih djela znatno veći.

² U istraživanjima nisu uzeti u obzir brojni "spiskovi riječi" koji se nalaze zabilježeni ili navedeni kao aneksi u različitim djelima, s ciljem pojašnjenja nepoznatih riječi koje se nalaze u predmetnom djelu. Uglavnom se radi o "spiskovima riječi" konceptijski uređenim prema svim utvrđenim metodološkim obrascima sastavljanja rječnika.

¹ The one codex often contains several works, so the number of manuscript work is much larger.

² The research did not take into account numerous "word lists" that are recorded or listed as an annex in various works, with the aim of clarifying unknown words found in the work in question. Mainly, these are "word lists" conceptually organized according to all established methodological patterns of dictionary compilation.

kografskoj tradiciji u Bosni u osmanskome razdoblju fokusirajući se na poimanje originalnosti te uporednu analizu rječnika *Tuhfe-i Šāhidī* Ibrāhīma b. Šāliha Šāhidīje i *Maqbūli 'Arif* Muhameda Hevaija Uskufija; Huriya Imamović objavila je kratak pregled razvoja bosanske leksikografije koji počinje s osmanskim razdobljem iz kojeg potječu i prvi poznati bosanski leksikografski radovi; te Kerima Filan, koja se u svome radu o upotrebi turskog jezika u osmanskoj Bosni osvrnula i na vrste tursko-bosanskih rječnika.³

2 Rječnici i metodologija obrade rječničke građe

Rječnici koji su nastajali i upotrebljavali se u vrijeme osmanske vladavine u Bosni najvećim dijelom tretiraju leksiku arapskog, turskog i perzijskog jezika, s tim što je najčešće arapski izvorišni, a turski ili perzijski odredišni jezik. Uglavnom je riječ o dvojezičnim i određenom broju trojezičnih i četverojezičnih rječnika, u kojima se pored tri orijentalna navode i riječi iz bosanskog jezika. Zanimljivo je da su vrlo rijetki rukopisni primjerci "početnih" rječnika perzijskog, turskog pa čak i arapskog jezika koji su nastajali iz potreba nativnih govornika, a kroz koje bi se mogao pratiti razvoj ovih jezika i analiza razvoja utjecaja drugih jezika. U Bosni su uglavnom bili u upotrebi rječnici iz kasnijeg razdoblja, već etablirani kao korisni i važni.

Redoslijed i organizacija leksičkih odrednica u rječnicima uspostavljeni su na temelju nekoliko principa iz kojih su se razvijali različiti leksikografski pravci u orijentalno-islamskoj tradiciji. Među najstarijima je redoslijed po zvučnom principu, odnosno prema konsonantskom korijenu riječi, zatim alfabetski red prema prvom konsonantu riječi, uključujući i složenice u genitivnoj konstrukciji, te alfabetski red prema posljednjem konsonantu, koji je vrlo često podrazumijevao i rimovanje posljednjih slogova u riječi (Begmatova, Sadullayeva, & Usmonova, 2019: 23). Većina rječnika korištenih u Bosni uređena je prema alfabetu prvog ili posljednjeg konsonanta. Ovakva praksa strukturiranja rječnika, pored toga što je značajno pojednostavila i olakšala upotrebu rječnika, vrlo je bliska i koncepciji modernih rječnika.

Analiza leksikografske prakse pokazuje da su autori rječnika ponekada kombinirali nekoliko oblikovnih strategija. Kao primjer navest ćemo arapsko-turski rječnik *Ġanāḥ al-Sibyān* Osmana Džumhura iz Višegrada napisan u Misrijinoj medresi u Sarajevu

lexicographical tradition in Bosnia in the Ottoman period, focusing on the concept of originality and a comparative analysis of the dictionary of *Tuhfe-i Šāhidī* by Ibrāhīm b. Šāliḥ Šāhidī and *Maqbūli 'Arif* by Muhammad Hevai Uskufi in several of his articles; Huriya Imamović published a brief overview of the development of Bosnian lexicography that begins with the Ottoman period, from which the first known Bosnian lexicographical works originate; and Kerima Filan referred to the types of Turkish-Bosnian dictionaries in her work on the use of the Turkish language in Ottoman Bosnia.³

2 Dictionaries and methods of dictionary materials processing

Dictionaries that were created and used during the Ottoman rule in Bosnia mostly treat the lexicon of Arabic, Turkish and Persian, with Arabic being the source language and Turkish or Persian being the target language. These are mainly bilingual and a certain number of trilingual and quadrilingual dictionaries, in which, in addition to the three oriental ones, there are also words from the Bosnian language. It is interesting that there are very rare manuscript copies of "initial" dictionaries of Persian, Turkish and even Arabic that were created exclusively from the needs of native speakers, and through which the development of these languages and the analysis of the development of the influence of other languages could be followed. In Bosnia, dictionaries from a later period and already established as useful and important were mostly in use.

The order and arrangement of words in dictionaries were established based on several principles from which different lexicographic trends in the Oriental-Islamic tradition developed. Among the oldest are the order according to the sound principle, i.e., according to the consonant root of the word, then the alphabetical order according to the first consonant of the word, including compounds in the genitive construction, and the alphabetical order according to the last consonant, which very often included the rhyming of the last syllables in the word (Begmatova, Sadullayeva, & Usmonova, 2019: 23). Most dictionaries used in Bosnia are arranged according to the alphabet of the first or last consonant. This practice of structuring dictionaries, in addition to significantly simplifying and facilitating the use of dictionaries, is very close to the concept of modern dictionaries.

³ Radovi spomenutih autora navedeni su u Literaturi na kraju rada.

³ The articles of the mentioned authors are listed in the Literature at the end of this paper.

1713. godine (GHB R 2992). U prvom dijelu riječi su klasificirane prema određenoj temi, dok su u drugom dijelu rječnika navedene alfabetskim redosljedom. Također, u rječnicima i u sadržajnom smislu dolazi do zanimljivog preklapanja ili prožimanja odrednica. U arapsko-turskom rječniku nepoznatog autora *'Asāmī arbāb al-sanā' wa gayruh* sadržani su nazivi za različite vrste zanata i zanatlija, a potom i nazivi za čovjeka prema njegovim tjelesnim osobinama (GHB 1798/8).

Pisanje rječnika u orijentalno-islamskoj kulturi značilo je mnogo više od sastavljanja uređenog spiska odabrane leksike. Rječnici su se vrlo često zasnivali na tekstovima koji nisu pripadali visokostiliziranoj književnosti, ali su ipak bili vrlo teški za interpretaciju. Iz toga je proizlazila nužnost leksikografovog dobrog poznavanja različitih naučnih oblasti i enciklopedijskih znanja koja su mu omogućavala snalaženje u nizu problema na koje je nailazio, a koja često nisu bila usko područje leksikografske djelatnosti. O kakvom složenom procesu je riječ potvrđuju i naslovi rječnika koji sadrže bogate metaforičke izraze i skreću pažnju na važnost samog sadržaja, pa tako rječnici nose naslove poput *Baħr al-garā'ib* (*More neobičnosti*), *Miftāh al-adab* (*Cljuč odgoja*), *Tāğ al-'arūs* (*Nevjestina kruna*) itd. Autori su imali običaj svoj rječnik posvetiti nekoj važnoj i uglednoj ličnosti, čak i sultanima. Neki od rječnika u zbirka Bosne i Hercegovine posvećeni su sultanu Bajezidu, sultanu Mahmudu I, sultanu Muratu IV, velikom veziru Ibrahim-paši, ali i lokalnim uglednicima poput Mahmud-bega, sina Mustafe-bega Murafakzade Tuzlevija, i drugim.

Funkcije, značenja i klasifikacija leksičkih odrednica u orijentalno-islamskoj leksikografiji u tolikoj su mjeri raznolike i razgranate da je sasvim očekivano postojanje različitih tipova rječnika, ali i njihovo međusobno prožimanje. To su prije svega jednojezični, dvojezični, trojezični i četverojezični rječnici, zatim opći rječnici među kojima poseban tip čine rimovani rječnici kao specifikum orijentalno-islamske leksikografske tradicije, terminološki rječnici iz različitih oblasti te komentari rječnika.

3 Opći rječnici

Najveći dio rječničkog korpusa u rukopisnim zbirkama Bosne i Hercegovine pripada kategoriji općih deskriptivnih rječnika koji se jezikom bave s aspekta njegove upotrebe u vrijeme sastavljanja, te njegovom budućom upotrebom kroz riječi i izraze koje autori rječnika smatraju primjerenim (Zgusta, 1991: 200-203). Najzastupljeniji su primjerci

Analysis of lexicographic practice shows that dictionary authors sometimes combined several strategies. As an example, we will cite the Arabic-Turkish dictionary *Ġanāh al-Sibyān* by Osman Džumhur from Višegrad, written in Misrija's madrassa in Sarajevo in 1713 (GHB R 2992). In the first part, the words are classified according to a certain topic, while in the second part of the dictionary they are listed in alphabetical order. Also, in dictionaries and in terms of content, there is an interesting overlapping or interweaving of determinants. The Arabic-Turkish dictionary of anonymous author *'Asāmī arbāb al-sanā' wa gayruh* contains names for different types of trades and craftsmen, and then terms for man according to his physical characteristics (GHB 1798/8).

Writing a dictionary in Oriental-Islamic culture meant much more than compiling an ordered list of the selected lexicon. Dictionaries were often based on texts that did not belong to highly stylized literature but were still very difficult to interpret. The lexicographer had to have a good knowledge of various scientific fields and encyclopaedic knowledge that enabled him to navigate a series of problems he encountered, which were often not a narrow area of lexicographic activity. What a complex process it is, confirmed by the titles of the dictionaries, which contain rich metaphorical expressions and draw attention to the importance of the content itself, so the dictionaries have titles such as *Baħr al-garā'ib* (Sea of Strangeness), *Miftāh al-adab* (The Key of Education), *Tāğ al-'arūs* (Crown of Bride), etc. The authors dedicate their dictionaries to some important and respectable people, even sultans. Some of the dictionaries in the collections of Bosnia and Herzegovina are dedicated to Sultan Bayezid, Sultan Mahmud I, Sultan Murat IV, Grand Vezir Ibrahim Paša, but also to local dignitaries such as Mahmud Bey, son of Mustafa Bey Murafakzade Tuzlevi, and others.

The functions, meanings, and classification of lexical items in Oriental-Islamic lexicography are diverse and branched. So, the existence of different types of dictionaries is quite expected. These are primarily monolingual, bilingual, trilingual and quadrilingual dictionaries, then general dictionaries, among which rhyming dictionaries are a special type specific to the Oriental-Islamic lexicographical tradition, terminological dictionaries from various fields and commentaries of dictionaries.

3 General dictionaries

The largest part of the dictionaries in the manuscript collections of Bosnia and Herzegovina belongs to the

arapsko-turskog rječnika Mušliḥuddīna Muṣṭafā b. Šemsuddīna Qarahisārīja Al-Aḥṭarīja (umro 968/1560–61) *Aḥṭār fī al-luga* ili *Aḥṭarī Kabīr* u kojem su riječi navedene prema alfabetu i onako kako se pišu bez obzira na korijensku osnovu. Postojanje velikog broja rukopisnih primjeraka ovog rječnika u zbirkama širom svijeta i brojna štampana izdanja objavljena u Egiptu, Iranu, Turskoj, Indiji i drugim zemljama pokazuju da je bio vrlo popularan u cijelom Osmanskom Carstvu. U zbirkama Bosne i Hercegovine evidentirana su trideset i tri primjerka Aḥṭarījevog rječnika kao cjelovitog djela, s tim što postoji izuzetno veliki broj njegovih sažetaka, komentara ili tematski odabranih odlomaka zapisanih kao dodatak za pojašnjenje nepoznatih riječi i termina u djelima iz različitih oblasti.

U predgovoru svoga djela Aḥṭarī navodi da ga je napisao pod utjecajem Abū Naṣra Ismā‘īla b. Ḥammāda al-Ġawharīja al-Fārābīja (u. 393/1002) i njegovog rječnika arapskog jezika *Tāğ al-luga wa ṣiḥāḥ al-‘arabiyya* poznatijeg kao *Ṣiḥāḥ* ili *Ṣiḥāḥ al-luga*. Ġawharī se smatra prvim autorom koji je napisao rječnik uređen po jednostavnom principu redanja riječi prema alfabetu zadnjih konsonanata (*kataba*, *ḍaraba*, *ḥabba*) i koji kao takav predstavlja prekretnicu u dotadašnjoj leksikografskoj praksi. Također, Ġawharīju pripada i zasluga uvođenja rime pri sastavljanju rječnika (Haywood, 1960: 71). Do sada je poznato da u Bosni i Hercegovini postoji jedan prijepis kompletnog Ġawharījevog rječnika (GHB R 346-355), dok s druge strane postoji veliki broj njegovih preradbi ili skraćenih verzija među kojima su najzastupljenije *Muḥṭār al-Ṣiḥāḥ* Muḥammeda b. ‘Abū Bakra b. ‘Abdulqādira al-Rāzīja (666/1268) i *al-Qāmūs al-muḥīṭ* ‘Abū Ṭāhira b. Ya‘qūba b. Ibrāhīma al-Fīrūzabādīja Šīrāzīja (umro 817/1415). Iako je Ġawharī jedan od najznačajnijih leksikografa u povijesti arapske, a kasnije orijentalno-islamske leksikografije, s obzirom na to da je doveo do značajnog iskoraka u njezinom razvoju, na temelju postojećih rukopisnih primjeraka može se zaključiti da su na prostoru Bosne ipak drugi autori, koji su istina slijedili Ġawharījevu metodologiju i leksikografsku praksu, bili bolje prihvaćeni. Skraćene preradbe Ġawharījevog rječnika bile su znatno prisutnije i imale su širu recepciju, ali su istovremeno one ovjekovječile nesporno važnu ulogu i značaj ovog autora i njegovog djela u leksikografskoj tradiciji.

Pored arapsko-turskih, i u slučaju drugih jezika preovlađuju rječnici s jednostavnijom strukturom i rasporedom leksike. Spomenut ćemo perzijsko-turski rječnik *al-Ṣiḥāḥ al-‘ağamiyya* Hindūšāha

category of general descriptive dictionaries that deal with the language from the aspect of its use at the time of compilation, and its future use through words and expressions that the authors of the dictionary consider appropriate (Zgusta, 1991: 200-203). The most common examples are the Arabic-Turkish dictionary of Mušliḥuddīn Muṣṭafā b. Šemsuddīn Qarahisārī Al-Aḥṭarī (died 968/1560–61) *Aḥṭār fī al-luga* or *Aḥṭarī Kabīr* in which words are listed alphabetically and as they are spelled regardless of the root. The existence of a large number of manuscript copies of this dictionary in different collections around the world and numerous printed editions published in Egypt, Iran, Turkey, India and other countries show that was very popular dictionary throughout the Ottoman Empire. Thirty-three copies of Aḥṭarī’s dictionary as a complete work are recorded in the collections of Bosnia and Herzegovina, with the fact that there is an extremely large number of his summaries, commentaries, or thematically selected passages recorded as an appendix to clarify unknown words and terms in works from various fields.

In the preface to his work, Aḥṭarī cites that he wrote it under the influence of Abū Naṣr Ismā‘īl b. Ḥammād al-Ġawharī al-Fārābī (d. 393/1002) and his dictionary of the Arabic language *Tāğ al-luga wa ṣiḥāḥ al-‘arabiyya* known as *Ṣiḥāḥ* or *Ṣiḥāḥ al-luga*. Ġawharī is considered as the first author who wrote a dictionary arranged according to the simple principle of ordering words according to the alphabet of the last consonants (*kataba*, *ḍaraba*, *ḥabba*) and which as such represents a turning point in lexicographic practice. Also, Ġawharī credited with introducing rhyme when compiling the dictionary (Haywood, 1960: 71). Until now, it is known that in Bosnia and Herzegovina there is one copy of the complete Ġawharī dictionary (GHB R 346-355). On the other hand, there are a large number of its revisions, among which *Muḥṭār al-Ṣiḥāḥ* Muḥammed b. ‘Abū Bakr b. ‘Abdulqādir al-Rāzī (666/1268) and *al-Qāmūs al-muḥīṭ* ‘Abū Ṭāhir b. Ya‘qūb b. Ibrāhīm al-Fīrūzabādī Šīrāzī (died 817/1415). Although Ġawharī is one of the most important lexicographers in the history of Arabic and later Oriental-Islamic lexicography, given that he led a significant step forward in its development it can be concluded that there are still other authors in Bosnia, who indeed followed Ġawharī’s methodology and lexicographic practice, were better accepted. Abridged revisions of Ġawharī’s dictionary were significantly more present and had a wider reception, but at the same time, they also perpetuated its undeniably important role and importance in the lexicographical tradition.

Nahğawānīja (umro 730/1329–30) za koji se također navodi da je napisan po uzoru na Ğawharījev *Šihāh*; arapsko-perzijski rječnik *Muqaddima al-adab* Ğarullāha 'Abū al-Qāsima Maḥmūda b. 'Umara al-Zamaḥšarija (467/1075–538/1144); te dva rječnika koja je sačinio Ḥusayn Ḥusnī Hadžihusejnović Muvekkīt⁴ (umro 1317/1899), i to tursko-bosanski *Lahğa al-luga* (GHB R 485) i nedovršeni dvotomni rječnik bosansko-tursko-perzijskog i arapskog jezika (GHB R 1110-1111). Također, veliki broj drugih rječnika nepoznatih autora urađen je u skladu s navedenom praksom.

Nakon pada Osmanskog Carstva i uspostave austro-ugarske uprave u Bosni, određeno vrijeme s radom su nastavile brojne medrese i mektebi kao ustanove za vjersko obrazovanje i odgoj čiji su se nastavni planovi i programi temeljili prvenstveno na literaturi na arapskom i turskom jeziku (Kasumović, 1999: 33-35). Iako ovi jezici u ovom razdoblju sve manje bivaju zastupljeni u svakodnevnoj upotrebi te su uglavnom svedeni na islamski obrazovni sistem, u rukopisnim zbirkama nalazi se određeni broj rječnika na orijentalnim jezicima koji su nastajali i prepisivani na prostoru Bosne krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Spomenut ćemo arapsko-bosanski rječnik koji je sačinio hafiz Asim efendija Sirčo, ugledni muallim iz Sarajeva (1892–1970), s oko 1000 riječi poredanih po alfabetu (GHB R 8607/1-2), zatim tursko-bosansko-arapske rječnike koje su sastavili učenici medrese: Zaim Dizdarević, učenik Čačak medrese u Brčkom 1347/1927, rječnik s oko 3000 riječi (GHB R 10224) i Abdullah Babić, učenik medrese u Pojskama kod Zenice, rječnik iz 1933. godine s oko 1000 riječi (GHB R 10207), te perzijsko-bosanski rječnik Fejzullaha Hadžibajrića uređen prema alfabetskom redu s oko 1000 riječi (GHB R 10100).

Karakteristično je da se u svim ovim rječnicima bosanske riječi pišu arebicom, s tim da se često i riječi izvornog jezika bilježe u obliku i prema izgovoru koji se uobičajio u svakodnevnom govoru u Bosni. To se naročito odnosi na riječi koje izvorno u sebi nemaju slovo *h*, ali se u bosanskoj varijanti izgovora ono pojavljuje, ili pak kada su u pitanju riječi koje u sebi sadrže slova iz turskog i arapskog kojih nema u bosanskom jeziku.

Navedeni rječnici slijede leksikografsku praksu prema kojoj se u obradi i sistematiziranju leksike koristi uređenje prema formi riječi kakva jeste, prema alfabetskom redosljedju prvog ili posljednjeg

In addition to Arabic-Turkish, and the case of other languages, dictionaries with a simple structure and lexical arrangement prevail. We will mention the Persian-Turkish dictionary *al-Šihāh al-'ağamiyya* Hindūšāh Nahğawānī (died 730/1329–30) which is also said to have been modeled after Ğawharī's *Šihāh*; Arabic-Persian Dictionary *Muqaddima al-adab* Ğarullāh 'Abū al-Qāsim Maḥmūd b. 'Umar al-Zamaḥšārī (467/1075–538/1144); and two dictionaries by Ḥusayn Ḥusnī efendi Hadžihusejnović Muvekkīt⁴ (died 1317/1899) namely the Turkish-Bosnian *Lahğa al-luga* (GHB R 485) and the unfinished two-volume dictionary of the Bosnian-Turkish-Persian and Arabic languages (GHB R 1110-1111). Also, a large number of other dictionaries of anonymous authors were made by the above practice.

After the fall of the Ottoman Empire and the establishment of the Austro-Hungarian administration in Bosnia, numerous madrassas and kuttabs, whose curricula were based primarily on the literature in the Arabic and Turkish languages, continued to operate for a certain period (Kasumović, 1999: 33-35). Although these languages are less represented in everyday use and are mostly reduced to the Islamic education system, there are a certain number of dictionaries in oriental languages that were created and transcribed in Bosnia at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. We will mention the Arabic-Bosnian dictionary compiled by Hafiz Asim Efendija Sirčo, a distinguished muallim from Sarajevo (1892–1970), with about 1000 words arranged alphabetically (GHB R 8607/1-2), then the Turkish-Bosnian-Arabic dictionaries which are compiled by students of the madrassas: Zaim Dizdarević, student of the Čačak madrassa in Brčko 1347/1927, dictionary with about 3000 words (GHB R 10224) and Abdullah Babić, student of the madrassa in Pojska near Zenica, dictionary from 1933 with about 1000 words (GHB R 10207), and the Persian-Bosnian dictionary of Fejzullah Hadžibajrić arranged in alphabetical order with about 1000 words (GHB R 10100).

In all these dictionaries Bosnian words are written in Arabic, with the fact that words of the original language are often recorded according to the pronunciation that was used in everyday speech in Bosnia. This especially applies to words that do not have the letter *h* in them, but in the Bosnian version of the pronunciation it appears, or when it comes

⁴ Sin poznatog hroničara Salih Sidkija Muvekkita (1240/1825–1306/1888).

⁴ Son of the famous chronicler Salih Sidki Muvekkit (1240/1825–1306/1888).

konsonanta te često i prema rimi zadnjeg sloga riječi (Haywood, 1960: 82). Bilješke s podacima o prepisivačima, mjestu prijepisa, različitim društvenim profilima vlasnika, nasljednika i vakifa koje nalazimo u rukopisima rječnika pokazatelj su njihove frekventne i rasprostranjene upotrebe, prvenstveno u obrazovnom sistemu i institucijama, ali i šire.

3.1 Rimovani rječnici

Rimovani rječnici posebna su vrsta općih rječnika koji svojom formom i sadržajem nadilaze obilježja standardnodeskriptivnih rječnika i na određeni način doprinose usložnjavanju leksikografske tradicije. Radi se o formi rječnika u kojoj organizacija leksema, pored poštivanja alfabetskog redoslijeda, podrazumijeva i slijeđenje pravila klasične orijentalno-islamske metrike i stilistike, tako da, s ciljem poštivanja pravila rime, autor često napravi i zamjenu leksema u zadnjem dijelu stiha (Kadrić, 2008: 220-222). Rimovani rječnici ne nude samo značenje riječi već i njen potencijalni poetski oblik, s rimom i u određenom metru, što su faktori koji značajno djeluju i na ostale norme i pravila uređenja rječnika. Jedan od najpoznatijih rimovanih rječnika jeste perzijsko-turski rječnik *Tuhfe-i Šāhidī* Ibrāhīma b. Šāliha Šāhidīje (8850/1470–920/1550) koji je, kako se navodi u uvodu, urađen po uzoru na *Tuhfe-i Husāmī* Husamuddīna al-Qonawīja. Rječnik je napisan u mesnevi formi, sadrži ukupno 455 distiha, a osnovni cilj Šāhidīje je bio olakšati čitanje i razumijevanje *Mesnevi* Mawlana Ğalāluddīna Rūmija (1207–1273). Međutim, vrlo brzo *Tuhfe-i Šāhidī* se počeo u praksi koristiti kao opći rječnik perzijskog jezika širom nekadašnjeg Osmanskog Carstva, o čemu svjedoče brojni rukopisni primjerci te štampana izdanja ovog rječnika. U rukopisnim zbirkama Bosne i Hercegovine evidentirali smo sedamdeset i dva rukopisna kodeksa u kojima je *Tuhfe-i Šāhidī* zabilježen kao cjelovito djelo.⁵

Po uzoru na *Tuhfe-i Šāhidī*, Muhamed Hevai Uskufi (rođen 1010/1601) napisao je bosansko-turski rječnik *Maqbūli 'Arif* poznat i kao *Potur-Šahidija* u mesnevi formi i sa 102 distiha. Iako je Uskufi nužno vezan i sasvim uspješno prati tradiciju pisanja rječnika kojoj su pripadali prvo Husamuddīn, a zatim Šāhidīja, rječnik *Maqbūli 'Arif* sadrži niz aspekata koji svjedoče o njegovoj originalnosti te idu u prilog povijesti bosanskohercegovačke leksikografije, ali također izdižu njegov značaj u orijentalno-islam-

to words that contain letters from the Turkish and Arabic languages that do not exist in Bosnian.

The mentioned dictionaries follow the lexicographical practice according to which in the processing and systematization is used according to the form of the word as it is, according to the alphabetical order of the first or last consonant, and often also according to the rhyme of the last syllable of the word (Haywood, 1960: 82). The notes with information about copyists, place of transcription, and different social profiles of owners, heirs and waqifs that we find in dictionary manuscripts are an indication of their wide use, primarily in the educational system and institutions, but also more widely.

3.1 Rhyming dictionaries

Rhyming dictionaries are a special type of general dictionaries that, with their form and content, go beyond the characteristics of standard non-descriptive dictionaries and in a certain way contribute the complexity of the lexicographic tradition. It is a form of dictionary in which the arrangement of lexemes, in addition to respecting the alphabetical order, also implies following the rules of classical Oriental-Islamic metrics and stylistics, so that, to respect the rules of rhyme, the author often replaces lexemes in the last part of the verse (Kadrić, 2008: 220-222). Rhyming dictionaries offer not only the meaning of a word, but also its potential poetic form, with rhyme and in a certain metric, which are factors that significantly affect other norms and rules of dictionary arrangement.

One of the most famous rhyming dictionaries is the Persian-Turkish dictionary *Tuhfe-i Šāhidī* by Ibrāhīm b. Šāliḥ Šāhidī (8850/1470–920/1550) which, according to the introduction, was modeled after the *Tuhfe-i Husāmī* by Husamuddīn al-Qonawī. The dictionary is written in mesnevi form, contains a total of 455 couplets, and the main goal of the Šāhidī was to facilitate the reading and understanding of the *Mesnewi* of Mawlana Ğalāluddīn Rūmī (1207–1273). However, very soon *Tuhfe-i Šāhidī* began to be used in practice as a general dictionary of the Persian language throughout the former Ottoman Empire, as evidenced by numerous manuscript copies and printed editions of this dictionary. In the manuscript collections of Bosnia and Herzegovina we registered seventy-two manuscripts in which the *Tuhfe-i Šāhidī* was recorded as a complete work.⁵

Following the example of *Tuhfe-i Šāhidī*, Mu-

⁵ Nisu uzeti u obzir prijepisi odlomaka iz rječnika, niti tekst rječnika u sklopu komentara o kojima će biti riječ kasnije u radu.

⁵ Transcripts of passages from the dictionary, nor the text of the dictionary as part of the comments, which will be discussed later in the paper, were not taken into account.

skoj leksikografskoj tradiciji kao prvog rječnika u kojem je izvorišni jedan od južnoslavenskih jezika – bosanski, a odredišni orijentalni jezik – turski. U zbirkama smo zabilježili osamnaest rukopisnih primjeraka *Maqbūli 'Ārif*, a s obzirom na činjenicu da je kao najstariji bosanski rječnik izazivao pažnju istraživača i filologa, objavljeno je njegovo štampano izdanje i veliki broj značajnih studija o ovome djelu na bosanskom jeziku.

Poetiziranje rječničke građe bila je vrlo popularna metoda i kod pisanja rječnika za djecu i početnike. Leksika oblikovana u metru i rimi značajno je olakšavala memoriranje sadržaja, naročito kada se uzme u obzir snažno prisustvo i utjecaj usmenih predanja, kako u orijentalno-islamskoj tako i u autohtonoj bosanskoj književnoj tradiciji. U rukopisnim zbirkama po brojnosti i značaju ističe se nekoliko rimovanih rječnika u kojima autori navode da su namijenjeni djeci s ciljem lakšeg učenja jezika. Najstariji među njima je arapsko-turski rječnik *Lugati Firište-oglu* koji je napisao 'Abdullatīf b. 'Abdulmağīd Firište-oglu (umro prije 879/1474) za svoga bratića 'Abdurrahmāna. U zbirkama se nalazi dvadeset i sedam kompletnih prijepisa ovog rječnika. Po uzoru na *Lugati Firište-oglu*, bosanski autor 'Abū Faḍl Muḥammad b. Aḥmad al-Rūmī al-Mufattiš al-Bosnawi napisao je arapsko-tursko-perzijski rječnik *Šubḥa-i Šibyān* (djelo je dovršeno 1033/1623) kojeg u zbirkama ima devetnaest primjeraka. Također treba spomenuti kraći perzijsko-turski rječnik *Lugati Dānisten*, poznat i kao *Lugati Hādiye*, Maḥmūda b. Hāğğa Ilyāsa te manje poznati rječnik još jednog bosanskog autora 'Uṭmāna b. Ḥusayna al-Bosnawija koji je 1061/1650. napisao perzijsko-turski rječnik u kojem je u 210 stihova protumačeno oko 800 riječi (GHB R 3451/5).

Tradicijski lanac rimovanih rječnika koji u Bosni započinje s rječnikom *Tuhfe-i Šāhidī* prenosio se dalje u povijesti ne samo kroz rječnike čiji su autori iz različitih dijelova Osmanskog Carstva, a koji su bili u širokoj upotrebi na ovim prostorima, već i kroz rječnike na orijentalnim jezicima koje su pisali bosanski leksikografi. Cijeneći vrijednost i značaj svakog djela, treba istaći da posebno mjesto u povijesti bosanske, evropske ali i cjelokupne orijentalno-islamske leksikografije zauzima rječnik *Maqbūli 'Ārif* Muhammeda Hevajja Uskufija koji ne samo da predstavlja prvi rječnik bosanskog jezika već je njegov autor vrlo uspješno unio leksičko blago bosanskog jezika u tradiciju i praksu pisanja rimovanih rječnika (Kadrić, 2004: 73-90).

hamed Hevai Uskufi (born 1010/1601) wrote the Bosnian-Turkish dictionary *Maqbūli 'Ārif* also known as *Potur-Šāhidī* in mesnevi form and with 102 distiches. Although Uskufi is necessarily related to and quite successfully follows the dictionary writing tradition to which first Ḥusamuddīn and then Šāhidī belonged, the dictionary *Maqbūli 'Ārif* contains several aspects that testify to its originality and support the history of Bosnian lexicography and elevate its importance in the Oriental-Islamic lexicographic tradition as of the first dictionary in which the source is one of the south Slavic languages – Bosnian, and the target language one of the oriental languages – Turkish. We recorded eighteen copies of *Maqbūli 'Ārif* and, because it is the oldest Bosnian dictionary that attracted the attention of researchers and philologists, his printed edition and a large number of important studies on this work in the Bosnian language were published.

The rhyming dictionary was a very popular method in dictionaries for children and beginners. Dictionary formed in meter and rhyme significantly facilitated the memorization of content, especially when considering the strong presence and influence of oral traditions, both in the Oriental-Islamic and the Bosnian literary tradition. In the manuscript collections, several rhyming dictionaries stand out in terms of number and importance, and the authors state that they are intended for children with the aim of easier language learning. The oldest among them is the Arabic-Turkish dictionary *Lugati Firište-oglu* written by 'Abdullatīf b. 'Abdulmağīd Firište-oglu (died before 879/1474) for his cousin 'Abdurrahmān. The collections contain twenty-seven complete copies of this dictionary. Following the example of *Lugati Firište-oglu*, the Bosnian author 'Abū Faḍl Muḥammad b. Aḥmad al-Rūmī al-Mufattiš al-Bosnawi wrote the Arabic-Turkish-Persian dictionary *Šubḥa-i Šibyān* (the work was completed in 1033/1623) of which there are nineteen copies in the collections. We should also mention the shorter Persian-Turkish dictionary *Lugati Dānisten* known as *Lugati Hādiye* by Maḥmūd b. Hāğğ Ilyās and the lesser-known dictionary of another Bosnian author 'Uṭmān b. Ḥusayn al-Bosnawi, who wrote a Persian-Turkish dictionary in 1061/1650 in which about 800 words were interpreted in 210 verses (GHB R 3451/5).

The traditional “chain” of rhyming dictionaries, which in Bosnia began with the *Tuhfe-i Šāhidī* is passed on through history not only through dictionaries whose authors were from different parts of the Ottoman Empire, but also through dictionaries

4 Terminološki rječnici

Terminološki rječnici u orijentalno-islamskoj leksikografskoj tradiciji obuhvataju leksiku ograničenu na određenu oblast, te nude opis i tumačenje vjerskih, administrativnih, pravnih, i književnih termina, kao i terminologije iz oblasti medicine, narodne medicine, veterine, biologije, astrologije i drugih nauka. Ono što izdvaja terminološke rječnike od općih prije svega je njihov funkcionalni kriterij.

4.1 Kur'an i islamske nauke

Svrha orijentalno-islamske leksikografije u početnom stadiju razvoja ove nauke bila je čuvanje i ispravno razumijevanje teksta Kur'ana i Hadisa, a kasnije i brojnih djela koja su se na temelju Kur'ana i Hadisa bavila duhovnim razvojem i praktičnom primjenom vjerskih propisa svakog muslimana. Dalje, kroz razvoj leksikografije i njenog odnosa s različitim naučnim oblastima, ta se veza odražavala kroz metodologiju pisanja rječnika i organizaciju leksičke građe, gdje su se, po pravilu, kao primjeri za značenje i upotrebu riječi ili fraza navodile riječi iz Kur'ana. Svi tipovi rječnika, bez obzira na klasifikaciju, vezuju se za Kur'an, bilo uvodnim dijelom u kojem se citiraju ili parafraziraju ajeti iz Kur'ana, bilo odabirom vrsta riječi ili primjerima i citatima koji se navode u tumačenju pojedinih riječi i pojmova, a koji su u tumačenju nerijetko svrsishodniji od same značenjske i gramatičke definicije.

Među samostalnim terminološkim rječnicima iz oblasti islamskih nauka u rukopisnim zbirkama Bosne i Hercegovine najreprezentativniji su arapski rječnik manje poznatih riječi iz Kur'ana *Muhtašar garīb al-Qur'ān* koji je napisao Muḥammed b. 'Abū Bakr al-Rāzī, a čiji prijepis potječe iz 15. stoljeća (GHB R 6444); arapsko-turski rječnik *al-Luga fi kalima Qur'ān al-Mağīd* Sulaymāna b. Muštāfe al-Kutāhīja Salāmīja koji se ne navodi u poznatim izvorima, tako da se može reći da se radi o uistinu rijetkom djelu (GHB R 4536); te arapsko-turski rječnik *Lugati alfāz al-Qur'ān* (GHB R 7806) koji je 1091/1680. napisao bosanski autor 'Abū Bakr b. Šayḥ Sayfullāh b. Šayḥ Mušliḥuddīn al-Bosnawī porijeklom iz Travnika (Korkut, 1973: 137). U oblasti hadiskih nauka rječnici koji se nalaze u rukopisnim zbirkama pretežno se bave leksikom dviju najznačajnijih zbirki hadisa *Šaḥīḥ al-Buḥārī* i *Šaḥīḥ al-Muslim*. Autori rječnika uglavnom su priznati autoriteti u oblasti hadisa poput Aḥmeda b. 'Ālīja Ibn Ḥağara al-Asqalānīja (umro 852/1448), koji je napisao *Muqaddima fath al-bārī fi šarḥ al-Buḥārī* (GHB R 3235), i Mubāraka b. 'Abū al-

in oriental languages written by Bosnian lexicographers. Appreciating the value and importance of each work, it should be pointed out that a special place in the history of Bosnian, European, but also the entire Oriental-Islamic lexicography is occupied by the dictionary *Maqbūli 'Arif*. His author Muḥammed Hevai Uskufi wrote the first dictionary of the Bosnian language and very successfully introduced the lexical treasure of the Bosnian language into the tradition and practice of writing rhyming dictionaries (Kadrić, 2004: 73-90).

4 Terminological dictionaries

Terminological dictionaries in the Oriental-Islamic lexicographic tradition include a lexicon limited to a specific field and offer a description and interpretation of religious, administrative, legal, and literary terms, as well as terminology from the fields of medicine, folk medicine, veterinary medicine, biology, astrology, and other sciences.

4.1 Qur'an and Islamic sciences

The purpose of Oriental-Islamic lexicography in the initial stage of the development was the preservation and correct understanding of the text of the Qur'an and Hadith, and later numerous works that, based on the Qur'an and Hadith, dealt with the spiritual development and practical application of the religious precepts of every Muslim. Through the development of lexicography and its relationship with different scientific fields, this connection was reflected through the methodology of writing dictionaries and the arrangement of a lexical material, where, as a rule, words from the Qur'an were cited as examples of the meaning and use of words or phrases. All types of dictionaries, regardless of classification, are related to the Qur'an, either through the introductory part in which verses from the Qur'an are quoted, or paraphrased, through the selection of word types, or examples and quotations given in the interpretation of certain words and terms. They are very often more expedient than the semantic and grammatical definition itself.

Among the terminological dictionaries of Islamic sciences in the manuscript collections of Bosnia and Herzegovina, the most representative is the Arabic dictionary of less-known words from the Qur'an, *Muhtašar garīb al-Qur'ān*, written by Muḥammed b. 'Abū Bakr al-Rāzī, whose transcription dates from the 15th century (GHB R 6444); Arabic-Turkish dictionary *al-Luga fi kalima Qur'ān al-Mağīd* by Sulay-

Karīma b. Muḥammeda Ibn al-Aṭīra al-Ġazarīja (umro 606/1209) i njegovog rječnika *al-Nihāya fī garīb al-ḥadīth* (GHB R 3838). U oblasti islamskoga prava preovlađuju rječnici s pojmovima i terminima iz šerijatskog hanefijskog pravca, što je zvanični šerijatski pravac koji slijede muslimani u Bosni. Među najstarijim rječnicima iz ove oblasti su *Kašf al-alfāz allatī la budda li al-fāqih min ma'rifatih*, rječnik termina u hanefijskom fikhu s objašnjenjima na arapskom jeziku Maḥmūda b. Zayda al-Lāmišija Burhānuddīna čiji prijepis potječe iz 15. stoljeća (GHB R 9131), te *al-Ṭaliba al-Ṭalab*, rječnik termina Naġmuddīna 'Abū Ḥafs al-Nasāfīja u rukopisu iz 13. stoljeća (GHB R 2702).

Posebno mjesto u bosanskoj tradiciji zauzimaju različita djela iz oblasti islamske filozofije i tesavvufa, kako u naučnim krugovima tako i u široj javnosti. Tesavvufska ili sufijska terminologija u sebi sadrži vrlo složena značenja, te je pored velikog broja komentatorskih djela napisan i značajan broj rječnika koji su se u ovom slučaju uglavnom zasnivali na tekstovima koji nisu pripadali visokostiliziranoj književnosti, ali su ipak bili vrlo teški za interpretaciju. Fondovi rukopisnih zbirki pokazuju da su među djelima iz oblasti tesavvufa najbolju i najširu recepciju kroz povijest u Bosni imali čuvena *Mesnevija* Mawlana Ġalāluddīna Rūmija (603–04/1207–671/72/1273) i *Gulistān* Šayḥa Sādīja Širāzīja (605–06/1209–691/92–1292). Brojni su rukopisni primjerci ova dva djela, ali i njihovih komentara kao i djela drugih autora koji su nastajali po uzoru na njih. Već spominjani rimovani rječnici, prvenstveno *Tuḥfe-i Šāhidī*, a zatim i ostali, inspirirani su i bave se perzijskim jezikom kroz tekst *Mesnevije* te na neki način oni pored karakteristika općih rječnika odgovaraju i terminološkim rječnicima iz tesavvufa.

Unatoč tome što najbrojniji dio rukopisnih fondova u Bosni i Hercegovini čine prijepisi Kur'ana te djela koja se bave komentarom Kur'ana (tefsir), islamskim pravom (fikh), islamskom dogmatikom (akaid), islamskom filozofijom (tesavvuf) i drugim islamskim naukama, brojnost terminoloških rječnika iz ovih oblasti kao samostalnih djela vrlo je mala. S druge strane dosta je veći broj terminoloških rječnika u samim djelima zabilježenih kao dodatak. S obzirom na to da rukopis kojim je ispisan rječnik često ne odgovara rukopisu prijepisa djela, može se zaključiti da su ti rječnici nastajali naknadno, iz potrebe i želje prepisivača ili nekog obrazovanog čitaoca da ponudi tačno tumačenje nejasnih termina.

mān b. Muṣṭafā al-Kutāhī Salāmī, is not mentioned in known sources, and it can be said that it is a truly rare work (GHB R 4536); and the Arabic-Turkish dictionary *Lugati alfāz al-Qur'ān* (GHB R 7806) it is 1091/1680 written by the Bosnian author 'Abū Bakr b. Šayḥ Sayfullah b. Šayḥ Muṣliḥuddīn al-Bosnawī from Travnik (Korkut, 1973: 137). Dictionaries of the hadith sciences found in manuscript collections mainly deal with the lexicon of the two most important collections of hadith, *Ṣaḥīḥ al-Buhārī* and *Ṣaḥīḥ al-Muslim*. The authors of the dictionary are mostly recognized authorities in the field of hadith, such as Aḥmed b. 'Alī Ibn Ḥaġar al-Asqalānī (d. 852/1448), who wrote *Muqaddima fath al-bārī fī šarḥ al-Buhārī* (GHB R 3235), and Mubārak b. 'Abū al-Karīm b. Muḥammed Ibn al-Aṭīr al-Ġazarī (died 606/1209) and his work *al-Nihāya fī garīb al-ḥadīth* (GHB R 3838). In the field of Islamic law, dictionaries with concepts and terms from the Sharia Hanafi school prevail. It's the official Sharia school of Muslims in Bosnia. We will mention *Kašf al-alfāz allatī la budda li al-fāqih min ma'rifatih*, a dictionary of terms in Hanafi fiqh with explanations in Arabic by Maḥmūd b. Zayd al-Lāmišī Burhānuddīn whose transcription dates from the 15th century (GHB R 9131), and *al-Ṭaliba al-Ṭalab*, a dictionary of terms by Naġmuddīn 'Abū Ḥafs al-Nasāfī from 13th century (GHB R 2702).

A special place in the Bosnian tradition is occupied by work in the field of Islamic philosophy and Tasawwuf, in scientific circles and in the general public. Tasawwuf or Sufi terminology contains very complex meanings, and in addition to a large number of commentaries, a significant number of dictionaries have been written in this area. Funds of manuscript collections show that works in the field of Tasawwuf, the best and widest reception throughout history in Bosnia, has the famous *Mesnewi* by Mawlana Ġalāluddīn Rūmī (603–04/1207–671/72/1273) and *Gulistān* by Šayḥ Sādī Širāzī (605–06/1209–691/92–1292). There are numerous manuscript copies of these two works, as well as commentaries related to them, as well as works by other authors based on them. The already mentioned rhyming dictionaries, primarily *Tuḥfe-i Šāhidī* and then the others, were inspired and deal with the Persian language through *Mesnewi*. In addition to the characteristics of general dictionaries, they also correspond to terminological dictionaries from Tasawwuf.

Even though the largest part of the manuscript collections in Bosnia and Herzegovina consists of copies of the Qur'an and works dealing with the commentary of the Qur'an (Tafsir), Islamic law (Fiqh),

4.2 Medicina i prirodne nauke

Medicinsko znanje u Bosni bilo je izuzetno cijenjeno i njegovano o čemu svjedoče brojna rukopisna djela iz različitih grana medicine poput alhemije, anatomije, antropologije, bakteriologije, biologije-antropologije, bračne higijene, dijetetike, dermatologije, epidemiologije, farmaceutske botanike, farmacije, farmakologije, fiziologije, genetike, ginekologije, higijene, historije medicine, hemije, hirurgije, okulistike, parapsihologije, psihijatrije, seksologije, teokratske medicine, terminologije, urologije, venerologije, veterine i zdravstvenog zakonodavstva (Elazar-Omanić, 2020: 113-227).

Proučavanje djela iz navedenih oblasti pokazalo je da su na prostoru Bosne za vrijeme osmanske vladavine bile zastupljene tri vrste medicinske prakse: pored službene medicine, to je bila Poslanikova medicina, koja se odnosi na predaje poslanika Muhammeda, a. s., o prevenciji i liječenju određenih bolesti, te narodna medicina utemeljena na narodnim običajima i usmenim predajama u kojima se najčešće opisuje razno bilje i njegova ljekovita svojstva. Ovakvu podjelu prati i rječnička literatura na temelju koje se može zaključiti da je najprisutnija bila narodna medicina, s obzirom na postojanje velikog broja rječnika sa nazivima narodnih lijekova, botaničkih termina i ljekovitog bilja. Evidentirali smo nekoliko medicinskih rječnika u rukopisnim zbirkama koji su zabilježeni kao samostalna djela, a to su dva arapsko-turska rječnika medicinskih termina, naziva ljekovitog bilja i naziva za različite bolesti koje je napisao Darwīš Sipāhī Lārindawī *Lugat-i Muškilāt-i Aġzā* s preko 6.000 riječi i obimom manji *Lugat-i Asāmi-i Amrād* (GHB R 10173); arapsko-turski rječnik namijenjen ljekarima *Lugat-i Ṭabīb* (Bošnjački institut Ms 880); arapski rječnik različitog bilja *Qāmūš al-ṭibb wa nabātāt* (GHB R 8356); arapsko-turski rječnik jestivog i ljekovitog bilja *Muntahab min mufradāt Ibn Baytar* (GHB R 4629); te arapsko-turski rječnik botaničkih termina *Āsāmī Muškilāt* (Historijski arhiv R 408/2).

Rječnici iz oblasti prirodnih nauka nisu u značajnijoj mjeri zastupljeni kao samostalna ili zasebna djela, već su uz opća ili specijalizirana djela iz prirodnih nauka sastavljani manji rječnici kao aneksni ili prateća aparatura pojedinih studija. Tako uz djela iz oblasti medicine, veterine, biologije, astrologije, matematike itd. bivaju priloženi kratki rječnici s tumačenjem stručnih termina i nepoznate leksike. Međutim, nije rijetkost da se ovakvi rječnici susreću zabilježeni i u rukopisnim djelima koja nisu iz oblasti medicine ili neke srodne oblasti. Rječnici su pi-

Islamic dogmatics (Aqaid), Islamic philosophy (Tesawwuf) and other Islamic sciences, the number of terminological dictionaries from these areas as a complete and separate work is very small. On the other hand, there are many more terminological dictionaries in the works themselves recorded as an appendix. The manuscript used to write the dictionary often does not correspond to the manuscript of the transcription of the work. So, it can be concluded that the dictionary was created later, out of the need and desire of the copyist or an educated reader to offer an accurate interpretation of unclear terms.

4.2 Medicine and Natural Sciences

Medical knowledge in Bosnia was extremely valued as evidenced by numerous manuscript works from various branches of medicine such as alchemy, anatomy, anthropology, bacteriology, biology-anthropology, marital hygiene, dietetics, dermatology, epidemiology, pharmaceutical botany, pharmacy, pharmacology, physiology, genetics, gynaecology, hygiene, history of medicine, chemistry, surgery, ophthalmology, parapsychology, psychiatry, sexology, theocratic medicine, terminology, urology, venereology, veterinary medicine, and health legislation (Elazar-Omanić, 2020: 113-227).

The study of works from the aforementioned fields showed that three types of medical practice were represented in Bosnia during the Ottoman rule: apart from official medicine, that was the Prophet's medicine, which refers to the teachings of the Prophet Muhammad, peace be upon him, about the prevention and treatment of certain diseases, and traditional medicine based on folk customs and oral traditions in which various plants and their medicinal properties are most often described. This division is followed by the dictionaries based on which it can be concluded that traditional medicine was the most prevalent in these areas. There are numerous dictionaries of the names of traditional remedies, botanical terms and medicinal plants. We recorded several medical dictionaries in manuscript collections that were recorded as separate works, namely two Arabic-Turkish dictionaries of medical terms, names of medicinal plants and names for various diseases by Darwīš Sipāhī Lārindawī *Lugat-i Muškilāt-i Aġzā* with over 6000 words and smaller in scope *Lugat-i Asāmi-i Amrād* (GHB R 10173); Arabic-Turkish dictionary intended for physicians *Lugat-i Ṭabīb* (Bosniak Institute Ms 880); Arabic dictionary of various herbs *Qāmūš al-ṭibb wa nabātāt* (GHB R 8356); Arabic-Turkish dictionary

sani alfabetskim redom i pretežno su riječi određeno jezika ispisane interlinearno, rjeđe u kolonama.

4.3 Administrativni rječnici – *Munšeati*

S obzirom na to da je Bosna stoljećima bila dio organiziranog sistema osmanskog državnog aparata, baš kao i u cijelom Carstvu, administracija je imala značajnu ulogu u javnom i društvenom životu na ovim prostorima. Nužno je bilo ovladati administrativnom terminologijom kako bi se što bolje mogli ispuniti zahtjevi i molbe upućeni različitim institucijama. Jezik dokumenata bio je dosta udaljen od jezika u drugim diskursima, pogotovo od onoga koji se koristio u usmenoj komunikaciji (Filan, 2014: 154). Zbog toga je nastajao veliki broj rječnika s tumačenjima administrativne terminologije i jezičkih formi te prijevodom na turski jezik arapskih i perzijskih termina upotrebljivanih u administraciji i službenoj korespondenciji. Takvi rječnici nazivaju su *inšā'i* ili *munše'ati* – zbirke obrazaca ili pisama i službenih dokumenata sa značenjem najfrekventnijih termina, odnosno fraza.

Ova vrsta rječnika pisana je pretežno na dva načina: organizacijom leksike kao u klasičnom rječniku ili u formi zbirke pisama ili dopisa. U prvom slučaju zastupljena je uobičajena metodologija sastavljanja rječnika prema alfabetskom redu, dok je u zbirkama obrazaca za dopise i službene predstave određena riječ, izraz ili fraza pored tumačenja bivala kontekstualizirana i navodila se u konkretnim primjerima prepiske, a zatim bi uslijedila uputa za pisanje dopisa.

Najveći broj ovakvih rječnika sadrži datirane obrasce na temelju čega se može zaključiti da je pojačana potreba za ovim tipom rječnika bila u 18. stoljeću. U tom razdoblju bosansko stanovništvo već je bilo "duboko" u okvirima administrativnog sistema osmanske države, a izražena potreba za tumačenjem arapske, perzijske pa i turske leksike pokazuje da upotreba ovih jezika nije bila u tolikoj mjeri zastupljena u svakodnevnom govoru. Pored brojnih rukopisnih primjeraka ove vrste terminoloških rječnika, a u kojima se uglavnom ne navodi ime autora, izdvojili smo rječnik, odnosno zbirku administrativnih sastava s tumačenjem arapskih i perzijskih riječi Alekse Stefanovića iz 1838. godine (Arhiv Tuzlanskog kantona OZ 16). Zanimljivo je da autor nije mogao ili nije htio izbjeći prilagođeni izgovor određenih turskih riječi u bosanskom jeziku kao i određene pravopisne greške karakteristične za prostor Bosne. Slična praksa često se susreće i u nekim drugim rječnicima, iz čega je moguće zaključiti da je riječ o autorima s ovih prostora.

of edible and medicinal plants *Muntahab min mufradāt Ibn Baytar* (GHB R 4629); and Arabic-Turkish dictionary of botanical terms *Āsāmī Muškilāt* (Historical Archive R 408/2).

Dictionaries of natural sciences are not represented to a significant extent as a separate work, but in addition to general or specialized works from the natural sciences, smaller dictionaries were compiled as annexes or accompanying apparatus of individual studies. Thus, along with works from the fields of medicine, veterinary medicine, biology, astrology, mathematics, etc., short dictionaries with the interpretation of professional terms and unknown lexicons are attached. However, it is not uncommon for such dictionaries to be found in manuscript works that are not from the field of medicine or some related field. Dictionaries are written in alphabetical order and mostly the words of the target language are written interlineally, less often in columns.

4.3 Administrative dictionaries – *Munšeat*

Bosnia was a part of the Ottoman government apparatus system for centuries. In the entire Empire the administration played a significant role in public and social life. It was necessary to master the administrative terminology to better fulfil requests addressed to the various institutions. The language of the documents was far removed from the language in other discourses, especially from that used in oral communication (Filan, 2014: 154). For this reason, a large number of dictionaries were created with interpretations of administrative terminology and language forms, as well as the translation into Turkish of Arabic and Persian terms used in administration and official correspondence. Such dictionaries are called *inšā'* or *munše'at* – collections of forms or letters and official documents with the meaning of the most frequent terms or phrases.

This type of dictionary is written mainly in two ways: the arrangement of the lexicon as in a classic dictionary or in the form of a collection of letters or correspondence. In the first case, the usual methodology of compiling the dictionary according to alphabetical order is represented, while in the collections of forms for letters and official applications, a certain word, expression or phrase, in addition to the interpretation, was contextualized and cited in concrete examples of correspondence, followed by instructions for writing letters.

The largest number of this type of dictionary contains dated forms, that is, prepared templates for letters or examples of certain letters, from which it

5 Komentari rječnika

Literarna forma komentara u orijentalno-islamskoj književnoj tradiciji predstavlja važan oblik doprinosa nauči i književnosti. Autori komentatorskih djela kritikom, polemikom, produblivanjem osnovnog značenja i na kraju vlastitim zaključcima značajno doprinose boljem razumijevanju i recepciji djela koje komentiraju. Tako je i s komentiranjem rječničkih djela gdje komentator nastoji prevladati poteškoće na koje sam nailazi u rječniku te gotova rješenja, u smislu ispravnog značenja riječi, ustupa potencijalnim korisnicima rječnika.

U rukopisnim zbirka Bosne i Hercegovine evidentirali smo trideset i sedam komentara rječnika, među kojima su dvadeset i tri komentara *Tuhfe-i Šāhidīje*. Imajući na umu popularnost i široku recepciju ovog rječnika u Bosni, sasvim su očekivano i bosanski autori ostavili svoj trag u ovoj oblasti. Mustafa Ejubović Šejh Jujo (umro 1119/1707) na molbu nekih svojih prijatelja, kako navodi u uvodu, napisao je *Šarḥ Hulla-i Manẓūm-a Šāhidī*, u kojem je komentirao Šāhidījin rječnik s aspekta metrike, a na određenim mjestima i s aspekta gramatike. Također, komentar *Tuhfe-i Šāhidīje* napisao je 1143/1730. godine Ahmed Hatem Bjelopoljak (umro 1168/1754) na zahtjev vezira Jahja-paše. Podatak da su, kako sami autori navode, ovi komentari rječnika napisani na molbu ili traženje određenih osoba, čak i uglednih članova društvene zajednice, govori u prilog rasprostranjenosti upotrebi djela *Tuhfe-i Šāhidī*, ali i proaktivnom odnosu bosanskohercegovačke čitalačke publike u recepciji djela.

Kada je riječ o metodologiji komentiranja, u najviše slučajeva autori su komentirali riječi za koje bi oni smatrali da ih treba dodatno pojasniti, naročito kada se konkretno značenje navedeno u rječniku razlikovalo od općeg i primarnog, odnosno denotativnog značenja. Zatim se uspostavljala analiza odnosa određene riječi s drugim riječima s kojima je ona, najčešće preko genitivne veze, formirala nova značenja. Komentatori rječnika u svojim su djelima širili znanja koja je autor rječnika ranije iznio koristeći se pri tome vlastitim poznavanjem i iskustvom tumačenja jezičkih nijansi, te su imali više mogućnosti u dešifriranju različitih slojeva riječi i egzegetske strane rječnika olakšavajući upotrebu i razumijevanje rječničke građe.

can be concluded that the increased need for this type of dictionary was at the end of the 18th and the beginning of the 19th century. In that period, the Bosnian population was already “deep” within the framework of the administrative system of the Ottoman state, and the expressed need to interpret Arabic, Persian and even Turkish lexicon show that the use of these languages was not represented to such an extent in everyday speech. In addition to numerous manuscript copies of this type of terminological dictionaries, in which the name of the author is mostly not mentioned, we singled out the dictionary of Arabic and Persian words by Aleksa Stefanović from 1838 (The Cantonal Archives Tuzla OZ 16). It is interesting that the author could not or did not want to avoid the adapted pronunciation of certain Turkish words in the Bosnian language, as well as certain spelling errors characteristic of the area of Bosnia. A similar practice is found out in some other dictionaries, based on which it can be concluded that the authors are from this area.

5 Commentaries of dictionaries

The literary form of commentary in the Oriental-Islamic literary tradition represents a completely legitimate form of contribution to science and literature. Authors of commentaries significantly contribute to a better understanding and reception of the works they comment on by criticism, polemic, deepening the meaning and finally their conclusions. It is the same with commenting on dictionary works, where the commentator tries to overcome the difficulties, he encounters in the dictionary and gives ready-made solutions, in terms of the correct meaning of words, to potential users of the dictionary.

In the manuscript collections of Bosnia and Herzegovina, we recorded thirty-seven dictionary commentaries, among which twenty-three are *Tuhfe-i Šāhidī*. Bearing in mind the popularity and wide reception of this dictionary in Bosnia, it is quite expected that Bosnian authors also left their mark in this area. Mustafa Ejubović Šejh Jujo (died 1119/1707) at the request of some of his friends, as he states in the introduction, wrote *Šarḥ Hulla-i Manẓūm Šāhidī* in which he commented on Šāhidī's dictionary from the aspect of metrics, and in certain places also from the aspect of grammar. Also, the commentary of *Tuhfa-i Šāhidī* was written in 1143/1730 by Ahmed Hatem Bjelopoljak (died 1168/1754) at the request of Vezir Jahja Paša. The fact that, as the authors themselves state, these comments were written at the request or demand

6 Zaključak

Višejezičko bogatstvo i višestoljetni kontinuitet orijentalno-islamske leksikografske tradicije na prostoru Bosne od 16. pa sve do početka 19. stoljeća iznjedrili su vrijedno leksičko blago koje je danas pohranjeno u rukopisnim zbirka Bosne i Hercegovine. Uz izrazito bogatu književnost i razvijenu naučnu misao na arapskom, turskom i perzijskom jeziku nije mogla izostati ni leksikografska praksa koja je bila esencijalna za proučavanje religijskih, naučnih i književnih djela u orijentalno-islamskom kulturnom krugu. Bez “podrške” rječnika vrlo vjerovatno ne bi bilo moguće razumijevati najznačajnija djela orijentalno-islamske književnosti, a mnoge činjenice i norme koje se vezuju za islamsko učenje i tradiciju ostale bi nedorečene i nejasne čak i nativnim govornicima arapskog, turskog i perzijskog jezika.

U razdoblju od 16. do 19. stoljeća u Bosni je nastajalo i koristilo se nekoliko tipova rječnika, od općih, rimovanih ili poetiziranih, dječijih, do terminoloških i stručnih rječnika. Uporedo se razvijala tradicija komentiranja rječnika. Postojanje velikog broja rječnika na arapskom, turskom i perzijskom jeziku direktan je pokazatelj značaja orijentalno-islamskih jezika i kulture u Bosni, ali istovremeno i odraz kulturnih utjecaja i međukulturne komunikacije.

Orijentalno-islamska leksikografska tradicija u Bosni se prenosila prepisivanjem i širokom recepcijom najznačajnijih djela iz ove oblasti, djelujući samim tim i na razvoj bosanskohercegovačke leksikografije u nekoliko faza. U prvom redu to je recepcija rječničke literature na arapskom, turskom i perzijskom jeziku, usko vezane za obrazovne institucije, medrese, mektebe i biblioteke. Za potrebe svih učenika u obrazovnom sistemu, kako učenika tako i učitelja, prepisivani su rukopisi rječnika autoriteta iz različitih oblasti nauke i književnosti, ali i nepoznatih autora čija su se djela u praksi pokazala korisnim i vrijednim. Drugi oblik leksikografske prakse u ovom razdoblju jesu rječnici arapskog, turskog i perzijskog jezika koje su pisali bosanski autori, a koji su nastajali kao odraz kulture i potrebe sredine u kojoj su autori obitavali. Pored značaja koji ovi rječnici imaju za bosanskohercegovačku leksikografiju, istovremeno oni predstavljaju i vrijedan doprinos orijentalno-islamskoj leksikografskoj baštini. Izuzetno značajan oblik leksikografske prakse jesu komentari bosanskih autora koji su od neprocjenjive važnosti za istinsko razumijevanje orijentalno-islamske književnosti, naročito poezije. Posljednja faza kojom zapravo započinje razvoj

of certain persons, respectable members of the community, speaks in favour of the widespread use of the work *Tuhfe-i Šāhidī*, but also the proactive attitude of the Bosnian readership in the reception of the work.

When it comes to the methodology of commenting, in most cases the authors commented on words that they believe should be further clarified, especially when the specific meaning stated in the dictionary differs from the general and primary meaning. Then an analysis of the relationship of a certain word with other words with which new meanings were formed, usually through the genitive connection, was established. Dictionary commentators in their works spread the knowledge that the author of the dictionary presented earlier using their knowledge and experience in interpreting linguistic nuances. They had more opportunities in deciphering the different layers of words and the exegetical side of the dictionary, facilitating the use and understanding of the dictionary material.

6 Conclusion

The multi-lingual wealth and centuries-long continuity of the Oriental-Islamic lexicographical tradition in Bosnia from the 16th to the beginning of the 19th century produced valuable lexical treasures that are now stored in the manuscript collections of Bosnia and Herzegovina. Along with extremely rich literature and developed scientific thought in Arabic, Turkish and Persian languages, lexicographic practice, which is essential for the study of religious, scientific, and literary works in the Oriental-Islamic cultural circle, could not be missing. Without the “support” of a dictionary, it would most likely not be possible to understand the most important works of Oriental-Islamic literature, and many facts and norms related to Islamic teachings and traditions would remain vague and unclear even to native speakers of Arabic, Turkish and Persian.

From the 16th to the 19th century, several types of dictionaries were created and used in Bosnia, from general, rhyming, or poeticized, children’s, to terminological. At the same time, the tradition of commenting on dictionaries was developing. The existence of a large number of dictionaries in Arabic, Turkish and Persian in collections in our country is a direct indicator of the importance of Oriental-Islamic languages and culture in Bosnia, but at the same time a reflection of cultural influences and intercultural communication.

The Oriental-Islamic lexicographical tradition in

moderne bosanskohercegovačke leksikografije jesu rječnici bosanskog jezika u kombinaciji s nekim od orijentalnih jezika. Ovi rječnici pokazuju tendenciju udaljavanja od utjecaja turskog i arapskog vokabulara i dio su promicanja i obnove nacionalnog bosanskog jezika.

Bosnia was transmitted through the copying and wide reception of the most significant works from this field, and influenced on the development of Bosnian lexicography in several phases. First of all, it is the reception of dictionaries in Arabic, Turkish and Persian closely related to educational institutions, madrassas, kuttabs, and libraries. For the needs of all participants in the education system, both students and teachers, manuscripts of dictionaries of authorities from various fields of science and literature, as well as anonymous authors whose works proved to be useful and valuable in practice, were copied. Another form of lexicographic practice in this period is the Arabic, Turkish, and Persian dictionaries by Bosnian authors, which were created as a reflection of the culture and the requisite of society. In addition to the importance these dictionaries have for Bosnian lexicography, they represent a valuable contribution to the Oriental-Islamic lexicographic heritage. An extremely significant form of lexicographic practice is the comments of Bosnian authors, which are invaluable for the understanding of Oriental-Islamic literature, especially poetry. The last phase that begins the development of modern Bosnian lexicography is the dictionaries of the Bosnian and some of the oriental languages. These dictionaries show a tendency to move away from the influence of Turkish and Arabic vocabulary and are part of the promotion and renewal of the national Bosnian language.

Literatura / Bibliography

- Begmatova, Zakhra, Sadullayeva, Nodira, & Usmanova, Nasiba. (2019). The Schools of Arabic Lexicography. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science* 2(14), 22-25.
- Elazar, Samuel, & Omanić, Ajnija. (2020). *Bibliografija medicinskih djela u SR BiH do 1895*. (Drugo izdanje). Mostar.
- Filan, Kerima. (2014). Turski jezik u Bosni u osmansko doba. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 35, 151-178.
- Haywood, John A. (1960). *Arabic Lexicography*. Leiden: Leiden e. J. Brill.
- Imamović, Hurija. (2010). Bosanska leksikografija kroz historiju: Kratak pregled. *Pismo* 8(1), 301-314.
- Kadrić, Adnan. (2004). Originalnost izvan ili/i unutar leksikografske tradicije: Komparacija Uskufijinog rječnika i rječnika Ibrahima Šahidije. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 52-53(2002-03), 73-90.
- Kadrić, Adnan. (2008). Prilog konceptualnoj leksikografiji u Bosni u osmanskom periodu (1463-1878). *Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Zenici* 6(6), 213-227.
- Kasumović, Ismet. (1999). *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*. Mostar: Islamski kulturni centar Mostar.
- Korkut, Derviš. (1973). Tursko-srpskohrvatski rječnik nepoznatog autora. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 16-17(1960-67), 135-182.
- Zgusta, Ladislav. (1991). *Priručnik leksikografije*. Sarajevo: Svjetlost.